

Ganges: Garbage in the River from Faith and Religious Beliefs

Phra Komsan Jalearnwong^{1*} Anek Yai-In¹ and Phrakhrudhammathorn Sathaphorn Pabhassaro¹

¹ Faculty of Social Sciences, Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

* Corresponding author. E-mail: sanpkk@hotmail.com

ABSTRACT

The purpose of this article aim to present Ganges: Garbage in The River from Faith and Religious Beliefs. The Ganges is a river that Hindus respect and believe in. By worshiping valuable objects and using them for various rituals, it is believed that once in the lives of Hindu believers, must find opportunities to make pilgrimages and perform sacred rituals according to the beliefs that have been handed down from the past to the present. Faith and belief in the worship of the Ganges with objects such as Krathongs, garlands, flowers, valuable, ashes from the remains, etc. Those things turn out to be environmental issues. As a result, the water in the Ganges River is rotten, one of the dirtiest rivers in the world. The worship of Ganges, with traditional Hindu beliefs, today has become garbage from faith, resulting in garbage problems for the towns along the banks of the Ganges River next to Varanasi. Those cities must have costs or budgets to manage waste in the river that they have not made, it is a social cost that must be borne by others to litter from faith and lost opportunities from spending money to develop the city in other aspects to solve the problem of waste from faith in the Ganges.

Keywords: Belief, Ganges River, Rubbish of faith

คงคา: ขยะในสายน้ำจากศรัทธาและความเชื่อทางศาสนา

พระคมสัน เจริญวงศ์^{1*} เอนก ไยอินทร์¹ และ พระครูธรรมธรรฐาพร ปกสฺสโร¹

¹ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ประเทศไทย

* Corresponding author. E-mail: sonpkk@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอคงคา : ขยะในสายน้ำจากศรัทธาและความเชื่อทางศาสนาแม่น้ำคงคาเป็นแม่น้ำที่ชาวฮินดูให้ความเคารพและศรัทธาด้วยการบูชาสิ่งของมีค่าและประกอบพิธีกรรมต่างๆ การมีโอกาสร้างหนึ่งในชีวิตของศาสนิกชนที่นับถือศาสนาฮินดูจะต้องมีโอกาสดินทางไปแสวงบุญและประกอบพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนาตามคติความเชื่อที่กระทำสืบทอดกันมาตั้งแต่โบราณกาลจนถึงปัจจุบัน ความศรัทธาและความเชื่อการบูชาพระแม่คงคาด้วยวัตถุสิ่งของต่างๆ เช่น กระถาง พวงมาลัย ดอกไม้ วัตถุสิ่งของมีค่า ซึ่งได้จากซากศพ เป็นต้น กลายเป็นปัญหาเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมทำให้สภาพน้ำในแม่น้ำคงคาเน่าเสีย เป็นแม่น้ำที่ได้ชื่อว่าสกปรกมากที่สุดแห่งหนึ่งของโลก การบูชาพระแม่คงคาด้วยคติความเชื่อดั้งเดิมของชาวฮินดูในปัจจุบันกลายเป็นขยะจากศรัทธา ส่งผลให้เกิดปัญหาขยะต่อเมืองต่างๆ ที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำคงคาถัดไปจากเมืองพาราณสี เมืองเหล่านั้นต้องมีต้นทุนค่าใช้จ่ายหรือต้องจัดสรรงบประมาณ เพื่อจัดการขยะในแม่น้ำที่ตนเองไม่ได้กระทำขึ้นมา เป็นต้นทุนทางสังคมที่ต้องรับผิดชอบจากผู้อื่นทิ้งขยะจากศรัทธา และเสียโอกาสจากการใช้งบประมาณเพื่อพัฒนาบ้านเมืองในด้านอื่นๆ เพื่อนำมาแก้ไขปัญหาขยะจากศรัทธาในแม่น้ำคงคา

คำสำคัญ: ความเชื่อ, แม่น้ำคงคา, ขยะจากศรัทธา

© 2023 JSSP: Journal of Social Science Panyapat

บทนำ

สายน้ำหรือแม่น้ำนับว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่าสำหรับมนุษยชาติเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากเป็นแหล่งอารยธรรมที่แสดงถึงความเป็นตัวตนของชนชาตินั้นๆ การมีอารยธรรมตามลุ่มแม่น้ำต่างๆ ทั่วโลก แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสายน้ำ อาทิ อารยธรรมลุ่มแม่น้ำไทกริส-ยูเฟรติส ชนเผ่าสุเมเรียนสามารถแก้ปัญหาเอาชนะธรรมชาติได้โดยการสร้างทำนบสองฝากแม่น้ำ ขุดคลองระบายน้ำ เชื่อนกัสน้ำ ประตูนํ้า และอ่างเก็บน้ำ สร้างระบบชลประทานขึ้นเป็นครั้งแรกของโลกเพื่อใช้สำหรับการทำสิกรรม รู้จักใช้ไถเทียมวัว ผลิตเครื่องหยอดเมล็ดพืช เป็นต้น (ภาควิชาประวัติศาสตร์, 2542) อารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ ชาวทราวิท (Dravidian) เป็นชนเผ่าที่มีรูปร่างเตี้ย ผิวดำ จมูกกว้าง ได้สร้างอารยธรรมเก่าแก่ที่สุดในภูมิภาคเอเชียใต้ จากการค้นพบซากเมืองโมहनโจดาร์และฮารัปปา แสดงให้เห็นถึงการสร้างระบบบ่อน้ำสาธารณะ การสร้างท่อระบายน้ำขนาดใหญ่และขนาดเล็กจำนวนมากมาย มีการตัดถนนเป็นระเบียบเรียบร้อย การสร้างผังเมืองด้วยการออกแบบของวิศวกรและการใช้ความรู้เรื่องเรขาคณิตเบื้องต้นในการสร้างเมือง (ทวี ทวีวาร, 2535) อารยธรรมลุ่มแม่น้ำแยงซี ชาวจีนบริเวณมณฑลชานตุง ได้สร้างวัฒนธรรมหลงชาน (Lung Shan Culture) ซึ่งพบหลักฐานเป็นเครื่องปั้นดินเผาที่มีเนื้อละเอียดสีดำขัดมันเงาคุณภาพดีเนื้อบางและแกร่ง เป็นภาชนะ 3 ขา อารยธรรมแยงซีกินพื้นที่กว้างใหญ่ทำให้เกิดวัฒนธรรมของจีนมากมาย “วัฒนธรรมการปลูกข้าว” ของจีนก็เป็นอีกวัฒนธรรมหนึ่งที่เกิดขึ้นในอารยธรรมลุ่มแม่น้ำแยงซี (อรพินท์ ปานนาค และคณะ, 2539) ปัจจุบันแม่น้ำสายนี้ช่วยในการผลิตกระแสไฟฟ้าเพื่อหล่อเลี้ยงและช่วยพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศจีน อารยธรรมลุ่มแม่น้ำโขง ผู้คนในภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขงมีหลายชนชาติ เช่น อีเบต จีน พม่า ลาว ไทย กัมพูชา และเวียดนาม อารยธรรมของผู้คนในภูมิภาคแห่งนี้จะมีความเชื่อเรื่องผี พราหมณ์ พุทธ บูชาและนับถือศาสนาผีซึ่งเป็นศาสนาดั้งเดิมของผู้คนในภูมิภาคแห่งนี้ นับถือศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธซึ่งเผยแพร่มาจากประเทศอินเดีย กลายเป็นวัฒนธรรมแบบผสมผสานและเป็นจุดเด่นของวัฒนธรรมต่างๆ ของอารยธรรมลุ่มแม่น้ำโขง การขุดพบโบราณคดีบ้านเชียง

จังหวัดอุดรธานี ในประเทศไทย ทำให้ทราบวิธีการปลูกข้าว เลี้ยงสัตว์ การผลิตภาชนะดินเผาด้วยฝีมือระดับสูง การผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ทำด้วยโลหะ โดยเป็นการประดิษฐ์คิดค้นที่มีวิธีการเป็นวัฒนธรรมของบ้านเชียง ไม่ได้รับเอาวัฒนธรรมจากจีนหรืออินเดีย (กนิษฐา เรื่องวรรณคดี, 2557) วัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำทุกแหล่งอารยธรรมได้บ่งบอกให้เห็นว่า “น้ำ” เป็นส่วนที่มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษยชาติ เป็นจุดกำเนิดของวัฒนธรรมและประเพณี เช่น พิธีคงคาอารตี ประเพณีลอยกระทง ประเพณีไหลเรือไฟ เป็นต้น น้ำเป็นส่วนผสมกับธรรมชาติอื่นๆ ให้เกิดจิตกรรม เช่น เป็นส่วนผสมกับดินเหนียวผสมผสานสร้างสรรค์และรังสรรค์ปั้นรูปปฏิมากรรมและศิลปะงานปั้นต่างๆ เป็นสิ่งเกื้อหนุนและเกื้อกูลเกษตรกรรมเพื่อการทำเกษตรกรรม เป็นเครื่องมือสำหรับดับกระหาย และอื่นๆ ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องปกติสำหรับคุณประโยชน์เกี่ยวกับเรื่องน้ำที่มีต่อมวลมนุษยชาติ เพราะหากมองที่สัดส่วนของพื้นที่ทั้งโลกจะเห็นว่าโลกของเราปกคลุมไปด้วยน้ำร้อยละ 71 ของพื้นที่ทั้งหมดคิดเป็นสัดส่วนของพื้นผิว 2 ใน 3 ส่วนของโลกปกคลุมไปด้วยน้ำ

ภาพที่ 1 แม่น้ำคงคาบริเวณทำน้ำที่ชื่อว่า “มณีกรณิการิชาต”

แม่น้ำคงคาเป็นแม่น้ำอีกสายหนึ่งที่มีอารยธรรมเก่าแก่มากกว่า 4,000 ปี มีผู้คนที่เคยพรศรัทธา และเดินทางหลังไหลไปยังเมืองพาราณสีเพื่อบูชาสายน้ำแห่งชีวิตสายนี้ ข้อมูลจาก Geographical (2022) ได้อธิบายไว้ว่า ชาวฮินดูนับถือแม่น้ำคงคาเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ เป็นสถานที่อันเป็นมงคลที่สุดของชีวิตสำหรับการตายและเผาร่าง หลังจากฌาปนกิจศพแล้วศพจะถูกนำไปลอยให้ไหลไปตามแม่น้ำคงคา ซึ่งทำน้ำในเมืองพาราณสีถือว่าเป็นเมืองศักดิ์สิทธิ์ที่สุดริมแม่น้ำคงคา ผู้เขียนได้มีโอกาสเดินทางไปเยี่ยมเยือนเมืองพาราณสี รัฐอุตตรประเทศ ประเทศอินเดีย หรือแคว้นกาสิที่มีชื่อปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก ในคราวที่หลักสูตรรัฐประศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จัดโครงการปฏิบัติธรรมและเคารพสักการะสังเวชนียสถาน 4 ตำบล ประเทศอินเดีย-เนปาล เมื่อวันที่ 19 มีนาคม 2566 ได้เห็นและประจักษ์กับสายตาถึงความสัมพันธ์และความศรัทธาระหว่างมนุษย์กับสายน้ำศักดิ์สิทธิ์ ที่มีอิทธิพลต่อความเชื่อและความศรัทธาต่อผู้คนชาวฮินดูตั้งแต่เกิดจนถึงตาย การได้อาบน้ำในแม่น้ำคงคา การได้ตักน้ำจากแม่น้ำคงคา การได้บูชาพระแม่คงคา (เฉพาะทำน้ำต่างๆ ในเมืองพาราณสีเท่านั้น) ตั้งแต่ตื่นนอนตอนเช้าจนถึงเข้านอนตอนกลางคืน การบูชาพระแม่คงคาของชาวฮินดูมีหลากหลายความเชื่อ การบูชาด้วยสิ่งของเครื่องใช้ส่วนตัว เครื่องหอม ดอกไม้ และนอกจากนั้นยังมีเศษวัสดุที่นำมาประกอบกระทงเพื่อลอยบูชาตามคติความเชื่อ มีจำนวนมหาศาลกองทับถมกันจำนวนมาก เกิดการสะสมขยะจากแหล่งท่องเที่ยวและสถานที่แสวงบุญตามทำน้ำในเมืองพาราณสีจำนวนมาก ขยะเหล่านี้ไม่ได้มีการจัดการอย่างถูกวิธี หน่วยงานรัฐส่วนท้องถิ่นของอินเดียที่มีหน้าที่รับผิดชอบก็ไม่มีประสิทธิภาพสามารถจัดการขยะบุญจากผู้แสวงบุญและนักท่องเที่ยวที่เดินทางมาเรียนรู้วิถีชีวิตของคนท้องถิ่น การปล่อยให้ธรรมชาติจัดการเองถือว่าเป็นวิธีการที่ดีที่สุด นั่นก็คือ “การไหลพัดพาขยะด้วยสายน้ำของพระแม่คงคา” ให้ช่วยไหลพาขยะที่อยู่บริเวณทำน้ำต่างๆ ไหลลงสู่ทะเล และจะกลายเป็นปัญหาขยะในทะเลและขยะในแม่น้ำบริเวณค้ำน้ำใต้เมืองพาราณสีลงไป เช่น พลาสติก ขยะธรรมชาติ ดอกไม้ โฟม เป็นต้น ในที่สุดสายน้ำที่เปรียบเสมือนชีวิตของเหล่านักบุญชาติจะปนเปื้อนไปด้วยขยะและสารพิษต่างๆ เมื่อนำมาใช้

บริโภคหรืออุปโภคจะต้องมีต้นทุน (Cost) สำหรับทำให้น้ำสะอาด เพื่อความปลอดภัยและไม่ได้รับสารพิษตกค้างจากน้ำที่บริโภคเข้าไปสู่ร่างกายหรือใช้ชำระล้างร่างกาย

ด้วยเหตุดังกล่าว ผู้เขียนมีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาคงคา : ขยะในสายน้ำจากศรัทธาและความเชื่อทางศาสนา ซึ่งประกอบไปด้วย ความศรัทธาในความศักดิ์สิทธิ์ของแม่น้ำคงคาพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ที่ส่งเสริมการเพิ่มขยะ และความเชื่อการล้างบาปและการทิ้งสิ่งปฏิกูล ซึ่งมีเนื้อหาดังต่อไปนี้

ความศรัทธาในความศักดิ์สิทธิ์ของแม่น้ำคงคา

ตามความเชื่อของคนอินเดียที่นับถือศาสนาฮินดูจะให้ความสำคัญและแสดงความเคารพและบูชาพระแม่คงคา สายน้ำที่เปรียบเสมือนเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตของชาวฮินดูเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรม เป็นสถานที่ชำระล้างบาป ซึ่งเป็นสถานที่เผาศพและส่งผู้ตายไปอยู่กับเทพเจ้า การได้อยู่ใกล้แม่น้ำคงคาบริเวณเมืองพาราณสี ได้เข้าร่วมพิธีกรรมต่าง ๆ หรือแม้กระทั่งใกล้จะสิ้นลมหายใจได้มาตายบริเวณใกล้ๆ ทำน้ำสำหรับเผาศพริมฝั่งแม่น้ำคงคาจะไปสู่สรวงสวรรค์ เป็นผู้ที่ล้างบาปที่เคยกระทำความ ให้บริสุทธิ์ก่อนเข้าสู่ความตาย ฉะนั้น จึงได้เกิดมีโรงแรมรอความตาย ผู้แสวงบุญคนไทยเรียกว่า “มรณังโฮเตล” เป็นสถานที่สำหรับให้ชาวฮินดูมานอนรอความตาย โดยจะต้องเสียเงินเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับการนอนรอความตาย จำนวน 20 รูปี/วัน คนยากจนจะไม่เสียค่าใช้จ่าย มีระยะเวลาให้นอนรอความตาย 15 วัน หรือหากมากกว่านั้นก็ให้ขึ้นอยู่กับ การพิจารณาของผู้ดูแล ความศรัทธาที่เปี่ยมล้นของชาวฮินดูที่ปวารณาก่อนตายให้ได้มีโอกาสชำระล้างบาปด้วยพระแม่คงคา และเผาร่างกายของตัวเองริมฝั่งแม่น้ำคงคา มีความพร้อมให้แม่น้ำคงคาพัดพาเอากะกระดูกชำระล้างบาปให้บริสุทธิ์เพื่อกลับเข้าสู่ “ปรมาตมัน” ตามคติความเชื่อของฮินดู

การได้มีโอกาสได้ดื่มกิน อาบ และทำพิธีกรรมต่างๆ ในแม่น้ำคงคาบริเวณเขตเมืองพาราณสีเพียงเท่านั้น เชื่อว่าจะได้รับพร ได้ชำระล้างบาปที่ได้กระทำหรือพลัดพลั่งลงไป ได้พลังชีวิตจากพระแม่คงคา โดยชาวฮินดูจะนิยมอาบน้ำในแม่น้ำคงคาตอนเช้าก่อนพระอาทิตย์โผล่ขอบฟ้า เพื่อชำระบาปที่กระทำในตอนกลางคืน และรอรับพลังชีวิตจากแสงพระอาทิตย์แรกของวันใหม่ เพื่อให้มีพลังงานสำหรับทำงานตลอดทั้งวัน การอาบน้ำในแม่น้ำคงคาตอนเย็นจะนิยมลงอาบน้ำก่อนพระอาทิตย์จะลาลับขอบฟ้า เพื่อชำระล้างบาปที่กระทำลงไปในตอนกลางวัน ความศรัทธาที่มีต่อแม่น้ำคงคาบริเวณนี้ทำให้มีการสร้างทำนน้ำสำหรับการทำการบูชาและประกอบพิธีกรรมที่มีอยู่รายรอบในบริเวณเขตเมืองพาราณสี จำนวน 84 ทำ ในภาษาฮินดูเรียกว่า “ฆาต” ฆาตหรือทำนน้ำที่มีชื่อเสียงและโด่งดังมากที่สุด นักแสวงบุญชาวไทยนิยมเดินทางแวะเวียนไปเยี่ยมชมบ่อยๆ คือ “มณิกระณิการ์ฆาต” ซึ่งทำนน้ำแห่งนี้是做ทำนน้ำที่สร้างขึ้นเพื่อประกอบพิธีเผาศพของชาวฮินดู มีอายุยาวนานมากกว่า 4,000 ปี (คณา คชา, 2563) สิ่งพิเศษของทำนน้ำแห่งนี้คือมีกองไฟสำหรับเผาศพที่ไม่เคยมอดดับตลอดระยะเวลา มากกว่า 4,000 ปี เพราะมีการประกอบพิธีเผาศพชาวฮินดูตลอด 24 ชั่วโมง ขณะเดียวกันข้างๆ บริเวณเผาศพและล้างศพ คนตายจะพบเห็นชาวฮินดูลงไปอาบน้ำ แชน้ำ ชักผ้า ทำความสะอาดสิ่งของอื่นๆ หรือแม้กระทั่งบูชาพระแม่คงคาด้วยสิ่งของเครื่องใช้สำคัญๆ ดอกไม้ พวงมาลัย และเครื่องหอมต่างๆ

ภาพที่ 2 การลอยกระทงดอกไม้ตามคติความเชื่อ

พิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ที่ส่งเสริมการเพิ่มขยะ

ความศรัทธาของชาวฮินดูที่มีต่อการบูชาพระแม่คงคาเป็นเรื่องที่ผู้เขียนรู้สึกอัศจรรย์ใจและประทับใจที่ไม่คาดคิดว่าจะมีผู้คนที่มีความศรัทธาจำนวนมากหาศาลให้ความเคารพบูชา ด้วยการดื่มกิน การอาบ การประพรม บูชาด้วยของหอม พวงมาลัย และดอกไม้ โดยไม่มีคำถามหรือข้อสงสัยใดๆ เลย แม่น้ำจะมีสีดำ สกปรกหรือปนเปื้อนด้วยน้ำเสียที่ปล่อยลงมาจากครัวเรือนก็ตาม สิ่งเหล่านั้นไม่สามารถปิดกั้นความศรัทธาของชาวฮินดูที่จะนำน้ำจากแม่น้ำคงคาขึ้นมาดื่มกิน เพื่อเป็นสิริมงคลต่อชีวิตและถือว่าเป็นการล้างบาปที่กระทำล่วงเกินต่อพระแม่คงคาหรือเทพเจ้าต่างๆ ความศรัทธาและความเชื่อที่ไม่ได้ประกอบด้วยปัญญา บูชาพระแม่คงคาโดยไม่ลืมหูลืมตา พระพุทธเจ้าได้สอนเกี่ยวกับ “ปัญญา” ไว้ว่า ปัญญามี 3 อย่าง ได้แก่ (1) สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฟัง (2) จินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิด (3) ภวานามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการอบรม(พระไตรปิฎกภาษาไทย 11/43/271) และได้สอนเกี่ยวกับเรื่อง “ศรัทธา” ไว้ว่า ศรัทธามี 4 อย่าง ได้แก่ (1) กัมมสัทธา คือ เชื่อกรรม เชื่อกฎแห่งกรรม เชื่อว่ากรรมมีอยู่จริง (2) วิปากสัทธา คือ เชื่อวิบาก เชื่อผลของกรรม เชื่อว่าผลของกรรมมีจริง (3) กัมมสสกาตาสัทธา คือ เชื่อความมีสัตว์มีกรรมเป็นของตน เชื่อว่าแต่ละคนเป็นเจ้าของ จะต้องรับผิดชอบ เสวยวิบาก เป็นไปตามกรรมของตน (4) ตถาคตโพธิสัทธา คือ เชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มั่นใจในองค์พระตถาคต ว่าเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ทรงพระคุณทั้ง 9 ประการ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546) กล่าวคือ ศรัทธาจะต้องประกอบด้วยปัญญา เพราะปัญญาจะคอยเป็นตัวควบคุมไม่ให้ความศรัทธากลายเป็นความหลงมกมาย จนไม่เกิดการพิจารณา ไตร่ตรอง รู้ถูก รู้ผิด รู้ชอบ รู้ความชั่ว รู้ความดี ซึ่งเราจะได้อินคำกล่าวที่ว่า “ศรัทธามีเส้นบางๆ กั้นกลางกับมกมาย” ศรัทธาและมกมาย เป็นความเชื่อเหมือนกัน แต่ต่างกันตรงที่ศรัทธามีต้องมีเหตุผลประกอบ ส่วนมกมายไม่จำเป็นต้องมีเหตุผลใดๆ นอกจากนั้นพระพุทธองค์ยังได้สอนหลักแห่งความเชื่อ อย่างมกมายโดยไม่ใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นจริง 10 ประการ เรียกว่า “กาลามสูตร” เราคงไม่ไปด้อยค่าทางวัฒนธรรมของผู้คนในแต่ละท้องถิ่น เพราะนั่นคือสืบทอดของวิถีชีวิตของผู้คนแต่ละท้องถิ่นนั้นๆ ความเคยชิน ความคุ้นเคยที่อยู่ในสิ่งแวดล้อมนั้นๆ จึงทำให้ถือว่าเป็นเรื่องปกติ ซึ่งก็เหมือนกับแม่น้ำลำคลองในกรุงเทพฯ เมื่อ 20 กว่าปีที่แล้ว ผู้คนไม่ได้ใส่ใจกับการรักษาสภาพแวดล้อม ปล่อยให้น้ำเน่าเสียส่งกลิ่นเหม็น ผู้คนที่อยู่ประจำก็จะถือว่าเป็นเรื่องปกติ แต่สำหรับตัวผู้เขียนซึ่งเป็นคนต่างจังหวัด เมื่อได้มีโอกาสเดินทางเข้ามาในกรุงเทพฯ ครั้งแรก รู้สึกได้ทันทีว่า “กลิ่นเหม็นเตะจมูก” เมื่อพักอาศัยเป็นเวลาผ่านไปหลายเดือนกลิ่นเหม็นนั้นก็จางหายไปถือว่าเป็นเรื่องปกติ ไม่ได้กลิ่นเหม็นน้ำเน่าเสียนั้นเลย

ภาพที่ 3 ขยะที่เกิดจากความเชื่อบูชาแม่น้ำคงคา

พิธีกรรมและการบูชาที่มาพร้อมกับความเชื่อ ความศรัทธา ถือว่าเป็นเรื่องปกติทั่วไปของทุกศาสนาทั่วโลก การบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ด้วยวัตถุสิ่งของตามคติความเชื่อ เช่น กระถาง ถาดโพน พวงมาลัย ดอกไม้ เครื่องหอม แป้งหอม ฝุ่นผง ขี้เถ้า เครื่องประดับ เครื่องแต่งกาย เครื่องปั้นรูปสัตว์ต่างๆ ตามคติความเชื่อเรื่องเทพเจ้า เป็นต้น เมื่อสิ่งเหล่านี้สะสมทับถมกันเป็นเวลานานและไม่มีการจัดการเป็นระบบ ไม่มีการกำจัดที่ถูกวิธี เครื่องบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้จะกลายเป็นขยะ (Junk)

กลายเป็นปัญหามลพิษทางน้ำ ขยะสะสมในแม่น้ำเป็นขยะที่เกิดจากศรัทธาทางศาสนา แม้ว่าผู้ที่จะเก็บทำความสะอาด มีจิตสาธารณะอาสาเข้าไปทำความสะอาดให้ถูกสุขอนามัยให้ดีขึ้นต่อชุมชนก็ตาม แต่ด้วยความเชื่อและวัฒนธรรมที่ฝังรากลึกจึงทำได้ค่อนข้างยาก การเข้าไปแตะต้องหรือทำลายเครื่องบูชาของเทพเจ้าถือว่าเป็นบาปมหันต์ ซึ่งที่สุดแล้วการจัดการขยะที่ถูกวิธีตามหลักการสากลจึงไม่เกิดขึ้นบนดินแดนเมืองพาราณสี

การจัดการขยะจากศรัทธาทางศาสนาที่ล้มเหลวของภาครัฐจะส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจภาพรวมของประเทศในอนาคตข้างหน้า แม้นว่านักแสวงบุญชาวไทยหลายคนจะมองว่านี่คือ “กลิ่นไอของอินเดีย” การได้เห็นวิถีชีวิตแบบจัดการขยะล้มเหลว คือ การได้มาถึงและเข้าถึงแก่นแท้ของความเป็นอินเดียจริงๆ แต่ความจริงแล้ว ในโลกยุคปัจจุบันได้มีการเน้นตระหนักการรักษาสิ่งแวดล้อมและการจัดการขยะให้ถูกต้อง ปลอดภัย เป็นมิตรต่อคน ซึ่งหากมองเครื่องมือทางเศรษฐศาสตร์เรื่องต้นทุนเพื่อการจัดการขยะชุมชน จะเห็นได้ว่าในแต่ละปีรัฐบาลต้องสูญเสียงบประมาณเพื่อจัดการขยะต้นทางจำนวนมหาศาล ซึ่งงบประมาณส่วนที่ต้องเสียไปกับการจัดการขยะถือว่าเป็น “ต้นทุนค่าเสียโอกาส” (Opportunity Cost) แทนที่จะได้ใช้งบประมาณในส่วนนี้ไปพัฒนาประเทศในด้านอื่นๆ เช่น ด้านการศึกษา การแก้ไขปัญหาความยากจน สร้างอาชีพให้กับประชาชน เป็นต้น ยกตัวอย่างการจัดสรรงบประมาณเพื่อจัดการขยะมูลฝอยของประเทศไทย ข้อมูลสถิติ พ.ศ. 2561 ของกรมควบคุมมลพิษ (2565) พบว่า มีปริมาณขยะมูลฝอย 27.37 ล้านตัน (หรือ 74,998 ตัน/วัน) มีอัตราการกำจัดขยะ 300 ล้านตัน/เดือน มีต้นทุนการลงทุนกำจัดขยะอยู่ที่ 18,050,000 บาท/เดือน และมีต้นทุนการดำเนินงาน 730.38 บาท/ตันขยะมูลฝอยถูกนำมาคัดแยกและนำกลับมาใช้ประโยชน์ 34% หรือประมาณ 9.30 ล้านตัน ถูกนำมากำจัดให้ถูกต้องตามกระบวนการ 39% หรือประมาณ 10.53 ล้านตัน ถูกกำจัดไม่ถูกต้องตามกระบวนการ 27% หรือประมาณ 7.29 ล้านตัน และมีขยะที่ไม่ถูกนำมาคัดแยกและนำกลับมาใช้ประโยชน์ 66% หรือประมาณ 17.82 ล้านตัน เป็นต้น ซึ่งหากเราพิจารณาจำนวนขยะเฉพาะเพียงประเทศไทยประเทศเดียวก็มีจำนวนมหาศาลและใช้งบประมาณในการบริหารจัดการจำนวนมาก เป็นการสิ้นเปลืองงบประมาณโดยไม่จำเป็น เพราะหากเราสามารถคัดแยกขยะตั้งแต่ต้นทางเรียบร้อยแล้ว จะทำให้สามารถคัดแยกขยะได้ง่ายและลดการใช้จ่ายงบประมาณให้น้อยลงได้ จากข้อมูลของ Milan Sharma (2022) อินเดียมีการใช้พลาสติกประมาณ 14 ล้านตัน/ปี เป็นพลาสติกที่ผลิตในประเทศ 11.8 ล้านตัน และนำเข้า 2.9 ล้านตัน เป็นพลาสติกแบบใช้ครั้งเดียวทิ้งมากถึง 5.6 ล้านตัน มีปัญหาขาดระบบการจัดการขยะพลาสติกและมีการนำขยะพลาสติกกลับมารีไซเคิลน้อยมาก อินเดียสร้างขยะพลาสติกมากถึง 3.5 ล้านตัน/ปี เป็นประเทศที่สร้างขยะพลาสติกแบบใช้ครั้งเดียวทิ้ง มากเป็นอันดับ 3 ของโลก (รองจากสหรัฐอเมริกา และจีน) และยังเป็นประเทศที่ทิ้งขยะลงสู่ทะเลมากเป็นอันดับต้นๆ ของโลกด้วย ขณะเดียวกันอินเดียเป็นประเทศที่มีขนาดใหญ่ มีประชากรเป็นอันดับหนึ่งของโลกข้อมูล ณ วันที่ 27 กรกฎาคม 2565 มีจำนวน 1,670,490,601 คน (กรุงเทพมหานครออนไลน์, 2565) จำนวนประชากรมหาศาลและขาดความรู้เกี่ยวกับการจัดการขยะ ยังมีความเชื่อการสร้างขยะจากศรัทธาทางศาสนาจะมีขยะเกิดขึ้นภายในประเทศแห่งนี้จำนวนก็ล้านตันต่อวัน ดูที่ท่าจะไม่มีการให้ความรู้การจัดการขยะที่ถูกวิธีและลดทัศนคติความเชื่อนี้ให้น้อยลงได้ ก็ได้แต่หวังว่าการเปลี่ยนแปลงสังคมโลก ความทันสมัย ความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยี ระบบโลจิสติกส์ ระบบขนส่งทางหลวง ถนน 6 เลน และ 8 เลน ที่รัฐบาลอินเดียกำลังเร่งพัฒนา จะสามารถนำพาการแก้ไขการจัดการขยะให้ถูกวิธีในเมืองพาราณสี ให้สะอาด สะอาด ไม่เป็นเมืองสกปรก เป็นแหล่งท่องเที่ยวให้สมกับเป็นเมืองเก่าแก่และมีความศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนาแห่งหนึ่งของโลก

ความเชื่อการล้างบาปและการทิ้งสิ่งปฏิกูล

แม่น้ำคงคาเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ของชาวฮินดู มีต้นกำเนิดทางภาคเหนือของอินเดีย บริเวณเทือกเขาหิมาลัย ไหลผ่านทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดียไปทางตะวันออก และรวมกับแม่น้ำพรหมบุตรที่ประเทศบังกลาเทศ ก่อนจะไหลออกที่อ่าวเบงกอล มีความยาวประมาณ 2,510 กิโลเมตร (Thaiontours Team, 2563) กระนั้นก็ตาม แม่น้ำคงคาได้ชื่อว่าเป็นแม่น้ำที่มีการปนเปื้อนมลพิษมากที่สุดแห่งหนึ่งของโลก แต่นักวิทยาศาสตร์พบว่า แม่น้ำคงคามีลักษณะพิเศษ คือ เป็นแม่น้ำที่มีค่าออกซิเจนสูง และยังมีจุลินทรีย์มากอย่มาเชื้อต่างๆ ได้อีก ซึ่งจุลินทรีย์ดังกล่าวจะมีปริมาณเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ เมื่อปริมาณของเสียในแม่น้ำยิ่งสูง กล่าวคือ ยิ่งแม่น้ำสกปรกเท่าไร ก็ยิ่งทำให้แม่น้ำคงคาฟื้นฟูได้ดียิ่งขึ้นไปอีก (สุรัตน์ โหระชัยกุล และ ณัฐ วัชรศิริพันธ์, 2564) จากข้อมูลเบื้องต้นยิ่งสะท้อนให้เห็นว่าการส่งเสริมชาวฮินดูบูชาพระแม่คงคาด้วยวัตถุสิ่งของ

และทิ้งสิ่งปฏิกูลลงไปในแม่น้ำคงคา เพราะความเชื่อและศรัทธาโดยสนิทใจว่าจะทำให้ได้ล้างบาป พร้อมกับสิ่งที่ไม่ดีออกไปจากตัวเองและครอบครัว ซึ่งส่งผลให้เหมือนได้รับการประทานพร มีความปราบปลื้ม ปิติยินดีเปี่ยมล้นในจิตใจตลอดไป การชำระล้างร่างกายเอาความสกปรกออกจากร่างกายตอนเช้าก่อนตะวันจะโผล่พ้นขอบฟ้า และชำระร่างกายก่อนตะวันจะลับขอบฟ้า เป็นความเชื่อเรื่องการล้างบาปด้วยพระแม่คงคา โดยเฉพาะน้ำจากแม่น้ำคงคาในเขตเมืองพาราณสียิ่งมีความศักดิ์สิทธิ์ เพราะเมืองพาราณสีคือเมืองหลวงของศาสนาฮินดู จุดหมายปลายทางของนักแสวงบุญชาวฮินดู คือ สักครั้งหนึ่งในชีวิตจะต้องเดินทางมาสัมผัสวิถีฮินดู โดยการดื่ม กิน อาบน้ำ หรือทำการประพรมศีรษะจากแม่น้ำคงคาบริเวณเขตเมืองพาราณสี ได้เข้าร่วมพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ตามบริเวณท่าน้ำต่างๆ การได้ทิ้งสิ่งของอันไม่พึงประสงค์ สิ่งปฏิกูลที่เป็นอาเจมลงสู่แม่น้ำคงคา ซึ่งถือว่าเป็นการล้างบาป ล้างสิ่งที่ไม่ดีออกไปจากชีวิต

การทิ้งสิ่งปฏิกูลหรือขยะของชาวฮินดูบริเวณเมืองพาราณสี จะส่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อม สภาพน้ำเน่าเสีย เมืองต่างๆ ที่อยู่ทางตอนใต้เมืองพาราณสีจะได้รับผลกระทบอย่างหนักจากขยะศรัทธาของชาวฮินดู เช่น เมืองกาซีปุระ (Ghaziपुर) เมืองพัทนา (Patna) และ รัฐเบงกอลตะวันตก (West Bengal) เป็นต้น เพราะแม่น้ำคงคาที่ไหลผ่านเมืองพาราณสีมีกระแสน้ำที่ไหลแรงมากตลอดทั้งปี จึงทำให้น้ำบริเวณนี้ไม่เน่าเสีย ไม่มีสิ่งปฏิกูลและขยะตกค้าง น้ำจะไหลพัดพาขยะและเครื่องบูชาพระแม่คงคาให้ไหลไปสู่เมืองอื่นๆ ที่อยู่ถัดไปจากเมืองพาราณสี การสร้างขยะและสิ่งปฏิกูลของชาวฮินดูในเมืองพาราณสีในทางเศรษฐศาสตร์ถือว่าเป็น “ต้นทุนเอกชน” (Private Cost) ที่ผู้ศรัทธาในศาสนาเข้ามาบูชาและล้างบาปเพื่อประโยชน์ส่วนตัว ต่างคนก็ต่างทำการล้างบาป และทิ้งสิ่งของบูชาที่เป็นขยะลงสู่แม่น้ำ โดยเชื่อว่าพระแม่คงคาจะประทานพรให้ประสบความสำเร็จ เป็นผู้ไม่มีบาป ซึ่งผู้ที่ล้างบาปจะได้คำนึงถึงสังคมส่วนรวม สภาพแวดล้อมเสื่อมโทรม สภาพแม่น้ำเน่าเสีย แม่น้ำคงคาถือว่าเป็นแม่น้ำอีกสายหนึ่งของโลกที่ได้ชื่อว่าเป็นแม่น้ำที่สกปรก มีสิ่งปฏิกูลและสารพิษปนเปื้อนในน้ำ ขณะเดียวกันเมืองที่อยู่ทางตอนใต้ของเมืองพาราณสีจะได้รับผลกระทบจากขยะและสิ่งปฏิกูลจากศรัทธาและความเชื่อทางศาสนา เรียกว่ามี “ต้นทุนทางสังคม” (Social Cost) เมืองต่างๆ เหล่านั้นจะต้องแบกรับขยะและสิ่งปฏิกูลต่างๆ ที่ตนเองไม่ได้ก่อกระทำขึ้น ไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำเน่าเสีย สารพิษตกค้างและปนเปื้อนในแม่น้ำ ปัญหาขยะพลาสติกในแม่น้ำ ปัญหาสัตว์น้ำสูญพันธุ์ น้ำในแม่น้ำไม่สามารถนำมาบริโภคหรืออุปโภคได้ เป็นต้น

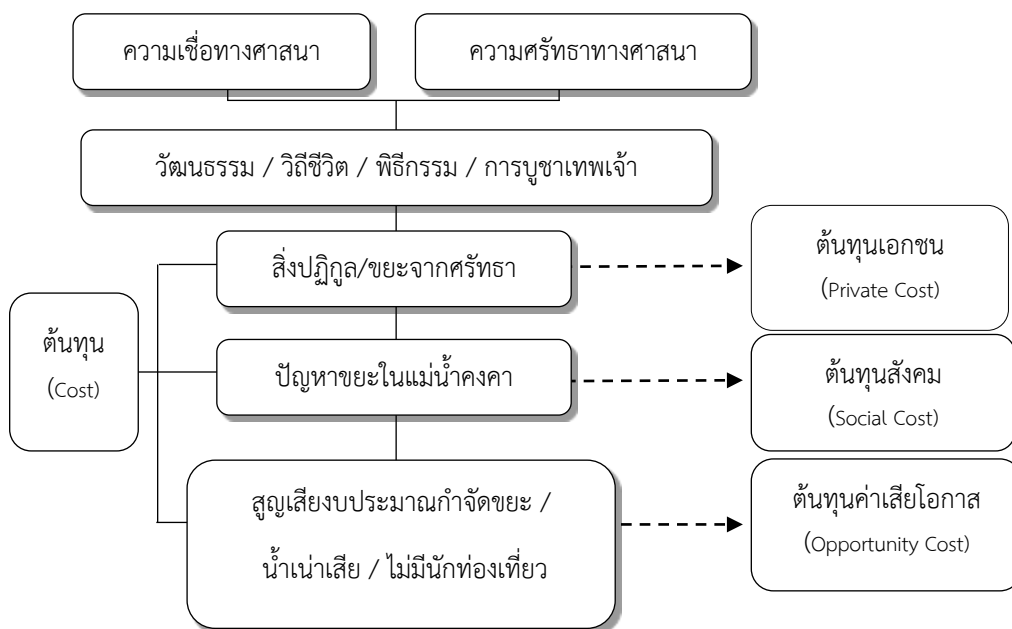

ภาพที่ 4 การอาบน้ำล้างบาปและบูชาแม่น้ำด้วยดอกไม้และเครื่องหอม

ต้นทุนค่าเสียโอกาส (Opportunity Cost) เป็นต้นทุนที่ควรจะได้รับแต่ต้องเสียไปเพราะต้องตัดสินใจเลือกอีกสิ่งหนึ่ง (สมุล นานัสฤดู, 146) การแก้ไขปัญหาแหล่งน้ำเพื่ออุปโภคและบริโภคจะต้องใช้งบประมาณมหาศาล ต้องใช้งบประมาณจากส่วนอื่นๆ เพื่อแก้ไขปัญหาอย่างเร่งด่วน ต้องหาพื้นที่เพื่อทำการสร้างบ่อกำจัดขยะ ต้องจ้างพนักงานทำความสะอาดและเก็บขยะในแม่น้ำ ต้องจ่ายค่าขนส่งขยะไปสู่สถานีดัดแยกขยะและนำไปสู่กระบวนการกำจัดขยะตามขั้นตอน เช่น กำจัดขยะแห้ง กำจัดขยะเปียก เป็นต้น ซึ่งทั้งหมดทั้งมวลนี้จะต้องเสียค่าใช้จ่ายและทำให้สูญเสียงบประมาณโดยไร้ประโยชน์ เพราะหากประชาชนช่วยกันไม่สร้างขยะ ลดการผลิตขยะจากศรัทธา โดยการบูชาพระแม่คงคาหรือเทพเจ้าด้วยจิตใจที่เต็มเปี่ยมไปด้วยบุญบิริสุทธิ ไม่บูชาด้วยวัตถุสิ่งของ ดอกไม้ เครื่องหอม พวงมาลัย จะช่วยทำให้ขยะลดลงอย่างเห็นได้ชัด สภาพแวดล้อมทางน้ำก็จะดีขึ้น ไม่จำเป็นจะต้องจ้างคนเก็บขยะในแม่น้ำ งบประมาณก็จะได้นำไปพัฒนาประเทศในด้านอื่นๆ เพื่อกระตุ้นเศรษฐกิจและการท่องเที่ยวให้นักท่องเที่ยวประทับใจและกลับมาเยี่ยมเยือนพาราณสีเมืองหลวงแห่งศาสนาฮินดูอีกหลายๆ ครั้ง

องค์ความรู้ใหม่

จากการศึกษาข้อมูลและการลงพื้นที่สำรวจแบบมีส่วนร่วมในพื้นที่เขตเมืองพาราณสี ประเทศอินเดีย พอจะสรุปออกมาเป็นองค์ความรู้ใหม่ กล่าวคือ “ศาสนาฮินดู” ในเมืองพาราณสีเป็นบ่อเกิดหรือจุดกำเนิดของ “ศรัทธา” และ “ความเชื่อ” ซึ่งทั้ง 2 อย่างนี้ ทำให้เกิดประเพณี พิธีกรรมการบูชาเทพเจ้าต่างๆ และกลายเป็นวิถีชีวิต ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินชีวิตของผู้คนในเมืองพาราณสี ความเชื่อและความศรัทธาของศาสนิกทำให้เกิดการเลียนแบบการบูชาพระแม่คงคา ซึ่งเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อของชาวฮินดู การสิ่งปฏิภูมและขยะจากศรัทธาที่เป็นเครื่องบูชาลงไปในแม่น้ำคงคายิ่งทำให้รู้สึกถึงความศักดิ์สิทธิ์มากยิ่งขึ้น ซึ่งแท้จริงแล้วเมืองพาราณสี คือ “ผู้ก่อขยะจากศรัทธา” (Private Cost) ขยะทั้งหลายทั้งมวลจะไหลไปสู่เมืองที่อยู่ถัดไปจากเมืองพาราณสี และเมืองที่อยู่ท้ายแม่น้ำคงคา ผลกระทบและปัญหาจะเกิดขึ้นกับเมืองเหล่านั้น (Social Cost) และเมืองที่ได้รับผลกระทบจากขยะศรัทธาของเมืองพาราณสีจะต้องสูญเสียงบประมาณเพื่อจัดการและกำจัดขยะ (Opportunity Cost) โดยไม่จำเป็น ดังปรากฏอธิบายตามภาพที่ 5

ภาพที่ 5 แสดงองค์ความรู้ใหม่

บทสรุป

ขยะมูลฝอยชุมชนในเมืองพาราณสีที่เกิดขึ้นด้วยความศรัทธาของชาวฮินดู ได้นำมาบูชาพระแม่คงคา เพื่ออ้อนวอนขอพรให้ได้รับสิ่งดีๆ ต่อชีวิตและครอบครัว เป็นต้นทุนเอกชน (Private Cost) ที่ผู้ขอหรืออ้อนวอนด้วยการลงทุนสร้างขยะ โดยต่างคนต่างนำสิ่งของที่ดีที่สุด เป็นต้นทุนที่เสียไปเพื่อเอาใจเทพเจ้า เพื่อให้ได้รับสิ่งที่ดีต่อชีวิต ประสบความสำเร็จ และมีความสุข เป็นผู้ที่ได้รับการล้างบาป ไม่มีบาปติดตัว สิ่งและผู้แสวงบุญและผู้ศรัทธาบูชาพระแม่คงคาอ้อนวอนขอ จะได้รับเฉพาะตัวของผู้นั้นเท่านั้น กล่าวคือ ใครอ้อนวอนขอ พรอันศักดิ์สิทธิ์นั้นจะได้รับเฉพาะผู้นั้น แต่ต้นทุนเอกชน (Private Cost) ที่ชาวฮินดูต่างกระทำลงไปแม่น้ำคงคาส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม ทำให้ชุมชนที่อยู่ใต้น้ำหรืออยู่ท้ายแม่น้ำจะได้รับผลกระทบ มีปัญหาสภาพน้ำเน่าเสีย กลายเป็นต้นทุนทางสังคม (Social Cost) ที่ภาครัฐหรือหน่วยงานส่วนท้องถิ่นต้องสูญเสียงบประมาณเพื่อจัดการขยะให้ถูกวิธี ปลอดภัย และเป็นมิตรต่อคน ขณะเดียวกันรัฐก็จะเสียโอกาสหรือมีต้นทุนค่าเสียโอกาส (Opportunity Cost) จากการสูญเสียงบประมาณเพื่อแก้ไขปัญหาขยะ งบประมาณควรถูกจัดสรรไปสู่การสร้างงาน การอยู่ดีกินดี การคมนาคมที่ดีขึ้นของชาวฮินดู และควรถูกนำไปพัฒนาด้านเศรษฐกิจการท่องเที่ยวที่ตอบโจทย์นักท่องเที่ยวและผู้แสวงบุญ เช่น ที่พักสะอาด การส่งเสริมการสร้างห้องน้ำให้เพียงพอและมีความสะอาด เป็นต้น

เอกสารอ้างอิง

- กนิษฐา เรืองวรรณศักดิ์. (2557). ลวดลายประทับดินเผาบ้านเชียง : บูรณาการสู่การออกแบบผลิตภัณฑ์เชิงพาณิชย์. *วารสารศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น*, 6(2), 1-25.
- กรมควบคุมมลพิษ. (2561). *การจัดสรรงบประมาณเพื่อจัดการขยะมูลฝอยของประเทศไทย ข้อมูลสถิติ พ.ศ. 2561*. สืบค้น 11 มีนาคม 2566. จาก <https://www.pcd.go.th/garbage/page/2>.
- กรุงเทพธุรกิจ. (2565). *ส่อง Top 10 ประเทศ “ประชากรสูงสุด” ภายในปี 2593*. สืบค้น 11 มีนาคม 2566. จาก <https://www.bangkokbiznews.com/social/1021643>.
- คณา คชา. (2563). *พาราณสีเมืองแห่งเทพเจ้า และความศรัทธา*. สืบค้น 10 มีนาคม 2566. จาก <https://themomentum.co/varanasi-india/>.
- ทวี ทวีวาร. (2535). *อารยธรรมโลก*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2548). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 12). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ภาควิชาประวัติศาสตร์. (2542). *มนุษย์กับอารยธรรม*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุมล นานัสถุ. (2545). *หลักเศรษฐศาสตร์ 1*. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: บริษัทจุดทองจำกัด.
- สุรัตน์ โหราชัยกุล และ ญัฐ วัชรศิรินทร์. (2564). *คงคา สายธาราแห่งชีวิต*. สืบค้น 10 มีนาคม 2566. จาก <https://curadio.chula.ac.th/Program-Detail.php?id=11232>.
- อรพินท์ ปานนาค, มาตยา อิงคนารก, สมบูรณ์ธรรมครองอาตม์, ประกัสน บัญประเสริฐ และ ศิวพร ชัยประสิทธิกุล. (2539). *อารยธรรมตะวันออก*. (พิมพ์ครั้งที่ 7). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- Geographical. (2022). *The Ganges: river of life, religion and pollution*. Retrieved 18 August 2023. from <https://geographical.co.uk/culture/the-ganges-river-of-life-religion-and-pollution>.
- Sharma, M. (2022). *Ban on single-use plastic by July 1, is India Inc ready*. Retrieved 18 August 2023. from <https://www.indiatoday.in/business/story/single-use-plastic-indian-govt-ready-to-face-ban-1968568-2022-06-30>.
- Thaiontours Team. (2563). *แม่น้ำคงคา (Ganges River) เมืองพาราณสี ประเทศอินเดีย*. สืบค้น 10 มีนาคม 2566. จาก <https://thaiontours.com/india/ganges-river-india>.

